

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-11-75-70>

УДК 349.6

Кисіль О.В.

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

САМОЗАХИСТ ПРАВА НА БЕЗПЕЧНЕ НАВКОЛИШНЄ ПРИРОДНЕ СЕРЕДОВИЩЕ

Анотація. У статті розкривається зміст права на безпечне навколишнє природне середовище, досліджується його виникнення та закріплення в міжнародних актах та в національному законодавстві. Аналізується його місце та значення у системі прав людини. Автор досліджує питання самозахисту права на безпечне навколишнє природне середовище та способи його здійснення. Визначає особливості застосування самозахисту та умови визнання його правомірним. Розглядає актуальні проблемні питання, наукові дискусії з цього приводу, наводить цікаві випадки з практики. У результаті досліджень, автор висловлює пропозиції стосовно удосконалення чинного законодавства в частині самозахисту права на безпечне навколишнє природне середовище.

Ключові слова: самозахист, способи захисту, екологічні права людини, право на безпечне навколишнє природне середовище, стан навколишнього природного середовища.

Kysil Oksana

Yaroslav Mudryi National Law University

SELF-DEFENSE OF THE RIGHT TO A SAFE NATURAL ENVIRONMENT

Summary. The article reveals the definition of the right to a safe natural environment, studies its emergence and consolidation in international instruments and the national legislation, and analyzes its place and role in the human rights system. The right of citizens to a safe natural environment is a fundamental right and the state of the natural environment directly affects on human life and health. From the quality of the natural environment also depends on the welfare of the population and economic development of the states, so the value of this right and its protection is of particular importance and relevance. In connection with a frequent violation of the right to a safe natural environment, there is a need to protect it. There are many ways to protect environmental rights now, between them deserves special attention self-defense of the right to a safe natural environment, which has many advantages over other ways of protecting rights. The effectiveness of the chosen protection mechanism depends on a quick response to a violation of right. A form of protection that provides the ability to independently operationally restore violated rights and eliminate obstacles in their implementation without going to court is self-defense. The author studies the issue of self-defense of the right to a safe natural environment and the ways of its implementation. The article determines the features of self-defense and conditions of its recognition as lawful, considers topical problematic issues and scientific discussions on this matter, provides statistics and practical examples. The author states that the issue of self-defense is defined in the law only in general terms. Considering the results of the studies, the author gives suggestions for improvement of the current legislation in the part of self-defense of the right to a safe natural environment.

Keywords: self-defense, ways of protection, environmental human rights, right to a safe natural environment, state of the natural environment.

Постановка проблеми. Стан навколишнього природного середовища є одним із основних чинників, які значною мірою впливають на здоров'я та життя людини. Від якості навколишнього природного середовища на 20–40% залежить здоров'я людини (за даними ВООЗ та оцінками експертів) [1], добробут населення та економічний розвиток усіх країн, тому здійснення захисту навколишнього середовища є невід'ємною функцією як усіх без виключення органів держави, так і кожного громадянина зокрема. На даний час право на безпечне навколишнє природне середовище порушується майже не щодня. Тому його захист набуває особливої важливості та значущості. У цій статті детально проаналізовано, що являє собою самозахист права на безпечне навколишнє природне середовище та які його переваги над іншими способами захисту екологічних прав.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання самозахисту права на безпечне навколишнє природне середовище ще не отримало широкого висвітлення в науковій літературі. Особливої уваги заслуговує монографія С.В. Лаєвської [20], у якій детально проаналізовано проблеми теорії та практики захисту права на безпечне навколишнє природне середовище у Республіці

Білорусь. Окремі аспекти з цієї проблеми досліджували: А.О. Матвійчук [17], О.Ф. Даценко [16], В.Л. Бредіхіна [3], Н.В. Данилова [2], серед російських науковців – М.Н. Кошилов [10], Р.М. Валєєв [5], Д.Р. Гіляєва [5]. Роботи вказаних авторів присвячені аналізу права на безпечне навколишнє природне середовище та його захист, проте проблема самозахисту аналізується не докладно або розглядається лише побіжно.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на позитивні зміни, які відбулися у законодавстві України у зв'язку із закріпленням екологічних прав та їх гарантій, залишаються неврегульованими низка питань, що пов'язані із їх реалізацією та захистом, які ми намагаємося розкрити у цій статті. Також, на нашу думку, уваги заслуговує самозахист права на безпечне навколишнє природне середовище, який є оперативним, дієвим та економічним способом захисту зазначеного права.

Мета статті. Полягає в аналізі права на безпечне навколишнє природне середовище, яке забезпечує природне існування фізичної особи, а також дослідженні умов та особливостей застосування самозахисту при захисті цього суб'єктивного права.

Виклад основного матеріалу. Конституційне право кожного на безпечне навколишнє природне середовище – є одним із фундаментальних та основних суб'єктивних прав людини. Воно тісно пов'язано із правом на життя та охорону здоров'я, адже здоров'я кожної людини напряму залежить від якості навколишнього природного середовища. На нашу думку, право на безпечне навколишнє природне середовище є багатокомпонентним і включає в себе придатну для харчових потреб воду, належне атмосферне повітря, наявність рослинного світу та земель, які б відповідали певним екологічним, санітарно-епідеміологічним та гігієнічним стандартам тощо. Якість навколишнього природного середовища визначається рівнем його забрудненості, наявністю необхідної кількості природних ресурсів, які б задовольняли потреби людини, видовим різноманіттям та можливістю відповідати естетичним потребам громадян. Природне середовище буде вважатися сприятливим для здоров'я людей, якщо його стан відповідає передбаченим законодавством вимогам [2].

Право на безпечне навколишнє природне середовище виявляється в можливості особи жити в належному та безпечному середовищі, здійснювати це право своїми власними діями, вимагати від уповноважених осіб дотримання норм права, які забезпечують підтримання навколишнього середовища в належному стані, а також звертатися до уповноважених державних органів за захистом порушеного права та самостійно його захищати. Інші екологічні права (такі як: участь в обговоренні проектів нормативно-правових актів, об'єднання в громадські природоохоронні формування, отримання достовірної екологічної інформації тощо) так чи інакше забезпечують реалізацію права громадян на безпечне навколишнє природне середовище і спрямовані на його втілення та захист [3].

Уперше на міжнародному рівні як самостійну проблему реалізацію права людини на безпечне навколишнє природне середовище було розглянуто на Конференції ООН з проблем середовища, оточуючого людину у 1972 році. На конференції було прийнято Стокгольмську декларацію, яка закріпила 26 принципів збереження довкілля.

Перший принцип безпосередньо передбачає, що людина має основне право на свободу, рівність і сприятливі умови життя в навколишньому середовищі, якість якого дозволяє вести гідне і процвітаюче життя, і несе головну відповідальність за охорону і покращення навколишнього природного середовища на користь сучасного і майбутнього поколінь (ст. 1) [4].

Наведене із Декларації положення свідчить, що в ній знайшла відображення спроба закріпити право на безпечне та здорове навколишнє природне середовище, яке надало поштовх до висвітлення цього права у майбутньому як у міжнародному праві, так і на рівні національного законодавства [5].

Згодом у багатьох міжнародних актах це право було передбачено хоч і не безпосередньо, проте не залишалося осторонь від правового регулювання. Так, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права проголошує право на життя невід'ємним правом людини, яке охороняється законом (стаття 6) [6], а Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права закріплює право кожного на достатній життєвий рівень і на

неухильне поліпшення умов життя (ст. 11) [7]. Враховуючи те, що одним із обов'язкових елементів життєвого рівня населення є належний стан навколишнього природного середовища, доходимо висновку, що, закріплюючи право на достатній життєвий рівень, одночасно передбачається і право на безпечне навколишнє природне середовище.

Серед міжнародних актів, у яких прямо зафіксовано право на безпечне навколишнє природне середовище, слід назвати Хартію основних прав Європейського Союзу, ст. 37 якої встановлює, що необхідно підтримувати підвищений рівень захисту навколишнього природного середовища і забезпечувати покращення його якості у відповідності до принципу сталого розвитку [8], а також Африканську хартію прав людини і народів 1981 року [9].

Варто зауважити, що до прийняття Стокгольмської декларації 1972 року на рівні національного законодавства було відсутнє закріплення права на безпечне навколишнє природне середовище. Але під впливом тривалого обговорення і з'ясування цього питання, зазначене право поступово почало з'являтися і знайшло своє закріплення у конституціях деяких держав [10]. Так, стаття 50 Конституції України закріплює, що кожен має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди. Кожному гарантується право вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її поширення. Така інформація ніким не може бути засекречена [11].

Загальновідомим є положення про те, що визнаючи за особами права та обов'язки, законодавством також передбачається надання правових гарантій їх охорони та захисту. Це необхідно для того, щоб екологічні права не лишалися декларативними, а наповнювалися змістом [12].

Тому, у ч. 5 ст. 55 Конституції України передбачено, що кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань [11]. Крім того, ст. 11 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» передбачає, що Україна гарантує своїм громадянам реалізацію екологічних прав, наданих їм законодавством. Порушені права громадян у галузі охорони навколишнього природного середовища можуть бути поновлені в судовому порядку відповідно до законодавства України [13].

Під захистом права на безпечне навколишнє природне середовище слід розуміти сукупність юридичних заходів, що спрямовані на припинення порушення права, усунення перепон у їх реалізації, відновлення порушених прав. Спосіб захисту може бути визначений як концентрований вираз змісту (суті) міри державного примусу, за допомогою якого відбувається досягнення бажаного для особи, право чи інтерес якої порушені, правового результату [14].

Способи захисту в екологічному законодавстві, на відміну від цивільного (ст. 16 ЦК України), не містяться в узагальненому вигляді. Перелік способів захисту цивільних прав та інтересів закріплений у ст. 16 Цивільного кодексу України. Стаття 9 Цивільного кодексу України передбачає можливість застосування положень даного кодексу до врегулювання відносин, які виникають у сфері

використання природних ресурсів та охорони доквілля, якщо вони не врегульовані іншими актами законодавства. Отже, відносини у сфері захисту екологічних прав громадян України потрапляють у сферу правового регулювання Цивільного кодексу України. Таким чином, норми цивільного права відіграють особливу роль у забезпеченні захисту екологічних прав громадян України, оскільки способи захисту екологічних прав впливають із загальних способів захисту цивільних прав [15].

Наразі існує велика кількість способів захисту екологічних прав, до них можна віднести такі: відновлення порушеного права; визнання екологічних прав; визнання правочину недійсним; припинення дії, що порушує право; відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди, а також моральної шкоди; припинення правовідношення; визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх службових і посадових осіб; інші способи, встановлені договором або законом.

Ефективність обраного механізму захисту залежить насамперед від швидкого реагування на порушення права. Формою захисту, що надає можливість самостійно оперативного відновлювати порушені права і усувати перешкоди в їх реалізації без звернення до юрисдикційних органів є самозахист.

За загальним визначенням самозахистом є застосування особою засобів протидії, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства (стаття 19 ЦК України). Під самозахистом екологічних прав розуміють передбачені моральними засадами суспільства та нормами законодавства, у певних випадках визначених у договорі, дії особи (тобто застосування засобів протидії), які наділені зазначеним правом, спрямовані на забезпечення недоторканності права, припинення порушення і ліквідацію наслідків [16]. Одні автори розглядають право на самозахист як самостійне право; інші – як один із елементів права на захист; право на самозахист природного блага називають природним правом людини. Самозахист розглядається як спосіб захисту; дехто вважає його одночасно і засобом, і формою захисту; деякі науковці доводять, що самозахист має бути виділений в окрему форму захисту (неюрисдикційну, особисту), в межах якої можуть бути застосовані різні способи захисту, як-то: припинення дії, яка порушує право, відновлення становища, яке існувало до порушення, зміна правовідносин тощо, без звернення до органів влади [17]. Особа може самостійно обирати способи самозахисту з урахуванням змісту права, що порушене, характеру дій, якими воно порушене, а також наслідків, що спричинені цим порушенням.

У чому переваги самозахисту? Звернення до компетентних органів потребує значних затрат часу та коштів, крім того, сам судовий процес є довготривалим, внаслідок чого, знижується ефективність захисту. Нерідко на момент винесення судового рішення перестають існувати ті обставини, з приводу яких особа звернулася. Тому, використання самозахисту є більш дієвим і доцільним при захисті права на безпечне навколишнє природне середовище. Наприклад, на даний час однією з найбільш нагальних проблем є утворення сміттєзвалищ. Відходи забруднюють повітря, ґрун-

ти і підземні води. Це в свою чергу призводить до забруднення води в криницях людей, які живуть біля сміттєзвалищ, та довколишніх водойм важкими металами та небезпечними продуктами розпаду, а споживання такої води може викликати серцеві, онкологічні та респіраторні захворювання. Тому, громадяни нерідко вдаються до самозахисту свого права на безпечне навколишнє природне середовище: перегороджують проїзд сміттєвозам, самостійно утилізують сміття та розчищають сміттєзвалища. За статистичними даними в Україні переробляють лише 3,2% усіх відходів [18]. Тому, розраховувати на допомогу держави щодо оперативного усунення сміттєзвалищ, не доводиться.

Складність при виборі самозахисту зумовлюється тим, що чинним законодавством не передбачено особливості застосування цього інституту на практиці. Крім того, число способів самозахисту є не обмеженим, що також викликає спірні питання при його використанні, адже дії всупереч порядку визнаються самоправством, а чіткого порядку самозахисту не передбачено. У зв'язку з цим, вважаємо за необхідне зазначити, які способи не можуть використовуватися для самозахисту: діяння, які визнаються кримінальним або адміністративним правопорушенням, діяння, які порушують моральні засади суспільства; діяння, які завдають шкоди навколишньому природному середовищу, культурній спадщині; діяння, які спрямовані виключно на заподіяння шкоди. У екологічному законодавстві виокремлюють лише один спосіб самозахисту, що може застосовуватися для захисту права на безпечне навколишнє природне середовище – це необхідна оборона, що детально проаналізовано Матвійчуком А.О. [17].

Самозахист завжди є правомірною поведінкою, що забезпечується виконанням таких умов: здійснюється від порушень і протиправних посягань, які є явними та реальними; вчинюється активними діями; способами, які не заборонені законом та відповідають моральним засадам суспільства, змісту права, що порушене, характеру дій, якими воно порушене, а також наслідками, що спричинені цим порушенням. Ще одним прикладом самозахисту права на безпечне навколишнє природне середовище є самостійна протидія незаконній вирубці зелених насаджень. Мешканці села перекривають дорогу до лісу, обгороджують піщаним насипом під'їзд до нього, що ускладнює доступ до лісу та унеможливує вивезення деревини. Розглядаючи дану ситуацію, доходимо висновку, що всі умови правомірності самозахисту дотримані, є ефективними та не потягнуть відповідальності для громадян, оскільки не заборонені законодавством.

Також самозахистом права на безпечне навколишнє природне середовище можуть бути визнані дії громадян по проведенню зборів, мітингів, демонстрацій, які не порушують правопорядок та права інших громадян і спрямовані проти незаконного будівництва та функціонування підприємств, які діють всупереч нормам екологічного законодавства; проти реалізації проектів нормативних актів, які повною мірою не враховують та порушують права людей на безпечне навколишнє природне середовище [20].

Аналіз судової практики з цього питання показав, що кількість звернень за захистом права на безпечне навколишнє природне середовище є незначною

і в більшості випадків суди відмовляють у задоволенні позовних вимог за «недоведеністю та безпідставністю» (<http://reyestr.court.gov.ua/Review/20125640>; <http://reyestr.court.gov.ua/Review/15306260>; <http://reyestr.court.gov.ua/Review/40617849>). Поодинокі випадки звернень до суду та незначна кількість позитивних судових рішень викликає сумніви та побоювання громадян при виборі юрисдикційної форми захисту права на безпечне навколишнє природне середовище. У зв'язку з цим, громадяни часто уникають звернення до суду і роками можуть терпіти або взагалі не зосереджувати увагу на тому, що їх права порушуються.

Тому, все частіше громадянам доводиться звертатися до самозахисту. Наприклад, сусід викопав яму для відходів біля криниці, шкідливі речовини забруднюють ґрунт і потрапляють у воду, що є прямим порушенням права на безпечне навколишнє природне середовище. Такі дії з боку деяких осіб свідчать про еколого-правовий нігілізм серед громадян, адже інколи люди можуть навіть і не усвідомлювати, що певні дії з їхнього боку є правопорушенням. Тому, на нашу думку, перш за все необхідно використати самозахист перед зверненням до суду, а саме, в наведеній ситуації, спробувати власними силами усунути порушення свого права – засипати цю яму. Проте, тут виникає інше проблемне питання: чи є самозахист ефективним? Звісно, самозахист має переваги перед іншими способами захисту прав, які були перелічені раніше, ними є оперативність та ефективність, поєднана з особистою зацікавленістю уповноваженої особи. На думку А.О. Матвійчук, розвиток законодавства про захист права на безпечне навколишнє природне середовище має обмежувати можливості самостійно протидіяти правопорушенням і спонукати та заохочувати обирати юрисдикційні способи захисту [17]. Слід також додати, що держава має підвищувати рівень екологічної свідомості громадян, задля мінімізації порушень екологічних прав, у тому числі і права на безпечне навколишнє природне середовище.

Висновок. Право на безпечне навколишнє природне середовище являє собою одне із основ-

них, фундаментальних прав людини і відіграє вирішальне значення для реалізації всіх інших прав, зокрема, таких як право на життя та здоров'я. Від якості навколишнього природного середовища залежить рівень життя населення, економічне благо країни та добробут і здоров'я нації. Право на безпечне навколишнє природне середовище має бути збалансованим і встановлювати обов'язок громадянина зменшувати шкідливий вплив на навколишнє природне середовище та активно сприяти покращенню його стану та якості.

У зв'язку із частим порушенням цього права, виникає необхідність його захисту. Самозахист перед іншими способами захисту має очевидні переваги: ефективність, дієвість, оперативність та зацікавленість особи в результаті. Проведений аналіз дозволяє зробити висновок, що сучасне національне екологічне законодавство поняття самозахисту та способи його здійснення визначає лише в загальних рисах. У зв'язку з тим, що перелік способів самозахисту є невичерпним та конкретно не встановленим, така невизначеність призводить до проблем у застосуванні, адже, як зазначалося раніше, діяння всупереч порядку визнаються самоправством, а чіткого порядку самозахисту ніде не закріплено. Тому, більш детальне дослідження та визначення самозахисту є актуальним питанням. Зрозуміло, що передбачити всі можливі способи самозахисту не представляється реальним, проте встановлення орієнтовного переліку значно спростило б його застосування. Пропонуємо закріпити на законодавчому рівні такі способи самозахисту: заходи активної протидії порушенню права (самозахист, наслідком якого є заподіяння шкоди; необхідна оборона); заходи превентивного характеру, які спрямовані на запобігання порушення права на безпечне навколишнє природне середовище та забезпечення недоторканності цього права; інші способи, які визначаються договором або законом. Надання кожній людині достатньої спроможності для самозахисту є більш доцільним, ніж сподівання на всесильність державної бюрократичної машини [19, с. 83].

Список літератури:

1. Вбивча природа: як забруднення навколишнього середовища впливає на здоров'я // УНІАН. Інформаційне агентство. Київ, 2016. URL: <https://www.unian.ua/ecology/1304769-vbivcha-priroda-yak-zabrudnennya-navkolishnogo-seredovischa-vplivae-na-zdorovya.html> (дата звернення: 19.10.2019).
2. Данилова Н.В. Критерии благоприятной окружающей среды: теория вопроса и практика защиты права. *Вопросы теории и практики*. Тамбов : Грамота, 2015. № 12. Ч. 1. С. 79–81.
3. Бредіхіна В.Л. Конституційні засади права громадян на безпечне навколишнє середовище : монографія. Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2008. 168 с.
4. Декларація Конференції Організації Об'єднаних Націй з проблем оточуючого людину середовища: прийнята Організацією Об'єднаних Націй від 16 червня 1972 р. // База даних «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_454 (дата звернення: 19.10.2019).
5. Валеев Р.М., Гилязева Д.Р. Защита прав человека на благоприятную окружающую среду в международном праве. *Евразийский юридический журнал*. 2013. С. 51–60.
6. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 року // База даних «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043 (дата звернення: 21.10.2019).
7. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права від 16 грудня 1966 року // База даних «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042 (дата звернення: 21.10.2019).
8. Хартія основних прав Європейського Союзу від 07 грудня 2000 року № 994_524. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_524 (дата звернення: 22.10.2019).
9. Африканська хартія прав людини і народів від 26 червня 1981 року. URL: <http://hrlibrary.umn.edu/russian/instree/Rz1afchar.html> (дата звернення: 23.10.2019).
10. Копилов М.Н. Право на сприятливе навколишнє середовище: процес становлення юридичного змісту. *Вісник РУДН. Серія «Юридичні науки»*. 2003. № 1. С. 48–54.
11. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. №254к/96-ВР/Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 50, 55.

12. Черкашина М.К. Поняття та класифікація юридичних гарантій екологічних прав громадян. *Підприємництво, господарство і право*. 2004. № 11. С. 82–84.
13. Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 25 червня 1991 року № 1264-ХІІ / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12> (дата звернення: 19.10.2019).
14. Легенченко М.О. Поняття охорони і захисту права та їх співвідношення. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2014. № 6–1. С. 169–172.
15. Калишук Л.А. Щодо визначення понять «форми» та «способи» захисту екологічних прав громадян України. *Актуальні проблеми держави і права*. 2010. С. 78–84.
16. Даценко О.Ф. Правові засоби забезпечення реалізації права громадян на безпечне для життя та здоров'я навколишнє середовище. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2016. № 5. С. 173–177.
17. Матвійчук А.О. Самозахист особистого немайнового права на безпечне навколишнє природне середовище. *Юридична наука*. 2014. № 3. С. 25–40.
18. На грани катастрофы. Пять крупнейших экологических проблем Украины // Украинская правда. Киев, 2019. URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/articles/2019/10/22/7229683/> (дата звернення: 23.10.2019).
19. Макаров О.В. Гражданское право и правовое государство. *Правоведение*. 1993. № 3. С. 81–84.
20. Лаевская Е.В. Защита права на благоприятную окружающую среду: проблемы теории и практики; НЦЗПИ. Минск : Строй Медиа Проект, 2016. 386 с.

References:

1. UNIAN. News agency (2016). Vbyvcha pryroda: yak zabrudnennya navkolyshn'oho seredovyschcha vplyvaye na zdorov'ya [Murderous nature: how does environmental pollution affect health]. *UNIAN. Informatsiynе ahentstvo*. Available at: <https://www.unian.ua/ecology/1304769-vbyvcha-priroda-yak-zabrudnennya-navkolyshnogo-seredovyschcha-vplyvae-na-zdorovya.html> (accessed 19 October 2019).
2. Danylova, N.V. (2015). Kriterii blagopriyatnoy okruzhayuschhey sredy: teoriya voprosa i praktika zashchity prava [Criteria favorable environmental: question theory and practice enforcement of the right]. *Voprosy teorii i praktiki*. Tambov: Gramota, vol. 12, pp. 79–81.
3. Bredikhina, V.L. (2008). Konstytutsiyni zasady prava hromadyan na bezpechne navkolyshnye seredovyschche: monohrafiya [Constitutional principles citizens' right to a safe environment: monograph]. Kharkiv: National Law Academy of Ukraine nam. Yaroslav Mudryi, 168 p.
4. Deklaratsiya OON z problem otchuyuchoho lyudynu seredovyschcha (1972): pryynyata OON vid 16 chervnya 1972 [The UN Declaration on environmental issues: accepted UN of 16 June 1972]. Baza Danykh «Zakonodavstvo Ukrainy». Available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_454 (accessed 19 October 2019).
5. Valeyev, R.M., & Gilyazeva, D.R. (2013). Zashchita prav cheloveka na blagopriyatnyuyu okruzhayuschchuyu sredy v mezhdunarodnom prave [Protection of the right to a safe natural environment in international law]. *Yevraziyskiy yuridicheskiy zhurnal*, pp. 51–60.
6. Mizhnarodnyy pakt pro hromadyans'ki i politychni prava (1966) vid 16 hrudnya 1966 [The International Covenant on civil and political rights of 16 December 1966]. Baza Danykh «Zakonodavstvo Ukrainy»/ Available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043 (accessed 21 October 2019).
7. Mizhnarodnyy pakt pro ekonomichni, sotsial'ni i kul'turni prava (1966) vid 16 hrudnya 1966 [The International Covenant on economic, social and cultural rights of 16 December 1966]. Baza Danykh «Zakonodavstvo Ukrainy». Available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042 (accessed 21 October 2019).
8. Khartiya osnovnykh prav Yevropeys'koho Soyuzu(2000) vid 07 hrudnya 2000 № 994_524 [Charter of Fundamental Rights of the European Union of 07 December 2000 № 994_524]. Available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_524 (accessed 22 October 2019).
9. Afrykans'ka khartiya prav lyudyny i narodiv (1981) vid 26 chervnya 1981 [African Charter on Human and Peoples' Rights of 26 June 1981]. Available at: <http://hrlibrary.umn.edu/russian/instree/Rz1afchar.html> (accessed 23 October 2019).
10. Kopylov, M.N. (2003). Pravo na spryiatlyve navkolyshnye seredovyschch: protses stanovlennya yurydychnoho zmistu. [Right to a Favorable Environment: the process of becoming legal content]. *Visnyk RUDN. Seriya «Yurydychni nauky»*, vol. 1, pp. 48–54.
11. Konstytutsiya Ukrainy (1996). Zakon Ukrainy vid 28 chervnya 1996 № 254k/96-VR [Constitution of Ukraine: The law of Ukraine of 28 June 1996 № 254k/96 – VR]. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrainy*, vol. 30, p. 50, 55.
12. Cherkashyna, M.K. (2004). Ponyattya ta klasyfikatsiya yurydychnykh harantiy ekolohichnykh prav hromadyan [The concept and classification of legal guarantees of environmental rights of citizens]. *Pidpryyemnytstvo, hospodarstvo i pravo*, vol. 11, pp. 82–84.
13. Pro okhoronu navkolyshn'oho pryrodnoho seredovyschcha (1991). Zakon Ukrainy vid 25 chervnya 1991 № 1264-XII [On the protection of the environment: The law of Ukraine of 25 June 1991 № 1264-XII]. *Verkhovna Rada Ukrainy*. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12> (accessed 19 October 2019).
14. Lehenchenko, M.O. (2014). Ponyattya okhorony i zakhystu prava ta yikh spivvidnoshennya [The concept of protection and protection of law and their relationship]. *Naukovyy visnyk Khersons'koho derzhavnoho universytetu. Seriya «Yurydychni nauky»*, vol. 6–1, pp. 169–172.
15. Kalyshuk, L.A. (2010). Shchodo vyznachennya ponyat' «formy» ta «sposoby» zakhystu ekolohichnykh prav hromadyan Ukrainy [Concerning the definition of the terms «forms» and «ways» of protecting the environmental rights of Ukrainian citizens]. *Aktual'ni problemy derzhavy i prava*, pp. 78–84.
16. Datsenko, O.F. (2016). Pravovi zasoby zabezpechennya realizatsiyi prava hromadyan na bezpechne dlya zhyttya ta zdorov'ya navkolyshnye seredovyschche [Legal means to ensure the realization of the right of citizens to a safe and healthy environment]. *Naukovyy visnyk Khersons'koho derzhavnoho universytetu*, vol. 5, pp. 173–177.
17. Matvyichuk, A.O. (2014). Samozakhyst osobystoho nemaynovoho prava na bezpechne navkolyshnye pryrodne seredovyschche [Self-protection of the personal non-property right to a safe environment]. *Yurydychna nauka*, vol. 3, pp. 25–40.
18. Ukrainian truth (2019). Na grani katastrofy. Pyat' krupneyshikh ekolohicheskikh problem Ukrainy [On the verge of disaster. Five largest environmental problems in Ukraine]. *Ukrayins'ka Pravda*. Available at: <https://www.pravda.com.ua/rus/articles/2019/10/22/7229683/> (accessed 23 October 2019).
19. Makarov, O.V. (1993). Grazhdanskoye pravo i pravovoye gosudarstvo [Civil law and rule of law]. *Pravovedeniye*, vol. 3, pp. 81–84.
20. Layevskaya, Ye.V. (2016). Zashchita prava na blagopriyatnyuyu okruzhayushchuyu sredy: problemy teorii i praktiki [Protection of the right to a favorable environment: problems of theory and practice]. NCCPI. Минск : Stroy Media Project, 386 p.